

منبر مکتوب به مناسبت وفات حضرت فاطمه معصومه علیها السلام

هجرت فی سبیل الله از وجوب قرآنی تا تحول تمدنی

حجت الاسلام و المسلمین استاد میرزا محمدی

تهیه و تنظیم

معاونت پژوهش مؤسسه علمی - فرهنگی حدّاث الحسین علیهم السلام

مقدمه: جایگاه هجرت در کنار ایمان و جهاد

یکی از مفاهیم بنیادین که در قرآن کریم بارها در کنار ارکان اصلی دین یعنی ایمان و جهاد ذکر شده، موضوع «هجرت فی سبیل الله» است. این هم‌نشینی نشان می‌دهد که هجرت صرفاً یک جابجایی مکانی نیست، بلکه شاخصی برجسته از صدق ایمان و یکی از ابعاد کلیدی مبارزه در راه خداست. ارزش هر هجرتی به هدف و مقصدی بستگی دارد که برای آن انجام می‌شود و هرچه این هدف والاتر باشد، خود هجرت نیز ارزشمندتر می‌گردد. این نوشتار با استناد به آیات قرآن و سیره اولیای الهی، به تحلیل ابعاد گوناگون هجرت، از مبانی اعتقادی و احکام فقهی آن گرفته تا نقش تمدن‌ساز آن در تاریخ اسلام می‌پردازد. برای درک عمیق این مفهوم، ابتدا باید به مبانی آن در قرآن کریم بپردازیم.

مبانی قرآنی هجرت: پاداش مهاجران و عتاب قاعدان

درک جایگاه راهبردی هجرت در نظام فکری اسلام، مستلزم تأمل در اوامر و هشدارهای مستقیم قرآن کریم است. قرآن، هجرت را نه یک انتخاب ساده، بلکه آزمونی عمیق برای سنجش تعهد مؤمنان به دین خود معرفی می‌کند و برای آنان که در این آزمون سربلند می‌شوند پاداش‌هایی عظیم، و برای کسانی که از آن سر باز می‌زنند، عذابی شدید وعده می‌دهد.

پاداش‌های الهی برای مهاجران

قرآن کریم برای کسانی که در راه خدا و برای حفظ دین خود از وطن

خویش دل می‌کنند، وعده‌هایی روشن و امیدبخش داده است. این پاداش‌ها نشان‌دهنده اهمیت این عمل در پیشگاه الهی است:

۱- **کسب عنوان مؤمن حقیقی:** قرآن، مهاجران فی سبیل الله را در کنار مؤمنان و مجاهدان، مصداق بارز «مؤمن حقیقی» معرفی می‌کند: (إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ) ^۱ بی‌گمان کسانی که ایمان آوردند و هجرت کردند و در راه خدا جهاد نمودند.

۲- **تکفیر سیئات و آمرزش گناهان:** خداوند متعال، سختی هجرت را کفاره گناهان مهاجران قرار می‌دهد و لغزش‌های آنان را می‌پوشاند:

(فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِّنْكُمْ مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْتِي... فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأُودُوا فِي سَبِيلِي... لَا أَكْفِرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَا أُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ...) ^۲ پس کسانی که هجرت کردند و از خانه‌های خود بیرون رانده شدند و در راه من آزار دیدند... قطعاً گناهانشان را می‌زدایم و آنان را در باغ‌هایی [از بهشت] داخل می‌کنم...

۳- **ورود به بهشت ابدی:** فرجام نهایی مهاجران در راه حق، سکونت در بهشت جاودانی است که نهرهای آب در آن جاری است:

(لَا أَكْفِرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَا أُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ) ^۳ قطعاً گناهانشان را می‌زدایم و آنان را در باغ‌هایی [از بهشت] داخل می‌کنم که نهرها از زیر [درختان] آن جاری است.)

۱. سوره مبارکه بقره آیه ۲۱۸.

۲. سوره مبارکه آل عمران آیه ۱۹۵.

۳. همان.

بررسی عتاب شدید قرآن نسبت به ترک‌کنندگان هجرت

در مقابل این پاداش‌ها، قرآن با لحنی بسیار تند و کوبنده با کسانی سخن می‌گوید که با وجود به خطر افتادن دین و اعتقاداتشان، حاضر به هجرت نیستند. اوج این عتاب در گفتگوی تکان‌دهنده فرشتگان با این افراد در لحظه مرگ آشکار می‌شود:

فرشتگان: (فِيمَ كُنْتُمْ) در چه حال و وضعیتی بودید؟
جان‌دادگان: (قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ) ما در آن سرزمین، تحت فشار و محروم بودیم.

فرشتگان (با سرزنش): (أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا) آیا زمین خدا پهناور نبود تا در آن هجرت کنید؟

قرآن سرنوشت این گروه را که با سهل‌انگاری، ذلت‌پذیری و بهانه «استضعاف»، وجوب هجرت را ترک کرده‌اند، به صراحت بیان می‌کند: (فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ) پس جایگاه آنان، جهنم است.

این آیات تمایزی قاطع میان «مستضعف» واقعی و «ظلم‌پذیر» ترسیم می‌کند. مستضعف کسی است که راهی برای رهایی ندارد، اما آنکه می‌تواند با هجرت، خود و دینش را از محیط فساد نجات دهد اما تن به حقارت می‌دهد، از دیدگاه قرآن معذور نیست. این فرد، ظلم‌پذیری است که زمینه استضعاف خود را فراهم کرده و مستحق کیفر است. مصادیق این تسلیم شدن در برابر فساد، متعدد است؛ از فردی که در شهری زندگی می‌کند که رعایت حجاب، جان او را به خطر می‌اندازد و برای حفظ امنیت، تصمیم می‌گیرد «همرنگ جماعت شود» و از حدود شریعت عبور کند، تا تاجری که در بازاری مبتلا به ربا، با منطق «خواهی نشوی رسوا، هم‌رنگ جماعت شو» کسب‌وکار خود را به

حرام آلوده می سازد. این افراد، با وجود امکان هجرت، ماندن و پذیرش فساد را برمیگزینند و در کنار ظالم، مسئول خواهند بود. این اصل قرآنی، در سیره و زندگی انبیا و اولیای الهی به روشنی تجلی یافته و منشأ تحولات عظیم تاریخی شده است.

هجرت در سیره انبیا و اولیای الهی: سرچشمه تحولات بنیادین

هجرت در تاریخ ادیان، همواره یک کاتالیزور قدرتمند برای تحولات بنیادین تمدنی، اجتماعی و اعتقادی بوده است. سیره چهره‌های الهی نشان می‌دهد که این اقدام، نه یک فرار از سر ضعف، بلکه حرکتی راهبردی برای زمینه‌سازی پیروزی‌های بزرگ‌تر بوده است.

حضرت ابراهیم علیه السلام: هجرت او با این اعلان آغاز شد: **(إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَى رَبِّي)**^۱ این حرکت، سنگ بنای تأسیس مکه، بنای کعبه، جوشش چاه زمزم و شکل‌گیری مناسک حج شد. اگر هجرت ابراهیم نبود، امروز مرکز توحید و قبله مسلمانان وجود نداشت.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله: هجرت ایشان از مکه به یثرب (مدینه)، نقطه عطف تاریخ اسلام بود. این هجرت بود که امکان تشکیل نخستین حکومت اسلامی، ساخت مسجد به عنوان کانون فعالیت‌های دینی و اجتماعی و تجمیع نیروی مؤمنان را فراهم آورد و در نهایت به اقتدار اسلام و فتح مکه منجر شد.

امیرالمؤمنین علی علیه السلام: هجرت ایشان از مدینه به کوفه، حرکتی عمیق و کمتر تحلیل شده است که مرکز ثقل جهان اسلام را در آن مقطع تغییر داد.

۱. سوره عنکبوت، آیه ۲۶.

این تصمیم راهبردی که از سوی «عقل بسیط جامعه» اتخاذ شد، نیازمند پژوهش‌های جدی است تا ابعاد تمدن‌ساز آن روشن شود. شایسته است طلاب، محققان و دانشجویان به بررسی این هجرت تاریخ‌ساز بپردازند و دلایل و پیامدهای آن را تبیین کنند.

امام خمینی رحمۃ اللہ علیہ: تبعید ۱۵ ساله ایشان به ترکیه، عراق و فرانسه، نمونه‌ای معاصر از هجرتی است که به اراده الهی رقم خورد. این دوری از وطن، پیام انقلاب اسلامی را بیش از هر سخنرانی در قم، در سراسر جهان طنین‌انداز کرد و ماهیت الهی و ضداستکباری آن را برای دنیای اسلام آشکار ساخت. این الگوهای تاریخی، زمینه را برای درک احکام فقهی و اقسام مختلف هجرت در دوران معاصر فراهم می‌آورد.

فقه هجرت: اقسام، احکام و آسیب‌شناسی

اهمیت عملی هجرت ایجاب می‌کند که میان انواع آن تمایز قائل شویم. هر مهاجرتی ستوده نیست و ارزش آن کاملاً به نیت و نتیجه آن وابسته است. بر اساس اهداف و پیامدها، هجرت می‌تواند واجب، حرام یا مباح باشد. دسته‌بندی انواع هجرت

۱. **هجرت واجب**: این نوع هجرت زمانی ضرورت می‌یابد که حفظ اصول اساسی در خطر باشد. از جمله موارد آن می‌توان به هجرت برای حفظ دین (مانند یک تازه‌مسلمان در محیطی متخاصم)، حفظ تربیت دینی خانواده یا حفظ جان اشاره کرد.

۲. **هجرت حرام**: هرگاه مهاجرت، فرد را در معرض فساد و تباهی قرار دهد و

موجب از دست رفتن دین و اخلاق او شود، چنین هجرتی حرام است. نمونه تراژیک این هجرت، داستان دانشجویی از روستاهای اردبیل است. او که در ابتدای ورود به دانشگاه «اهل نماز شب» بود، پس از چند ترم، نه تنها حجاب و نماز را کنار گذاشت، بلکه به فساد اخلاقی عمیقی دچار شد. اوج این سقوط زمانی آشکار شد که پدرش، پیرمردی کارگر با دستان ترک خورده، پس از پیمودن بیش از هزار کیلومتر راه و آوردن سوغاتی‌هایی چون مغز گردو و بادام، به دیدارش آمد؛ اما دختر به هم‌اتاقی‌هایش گفت: «این کارگر باغمان است، نه پدرم» چنین هجرتی که به بهای از دست دادن هویت دینی و انسانی تمام شود، نه تنها ارزشی ندارد، بلکه گناهی بزرگ محسوب می‌شود.

۳. **هجرت برای امور دنیوی:** مهاجرت برای اهدافی چون تحصیل، تجارت یا حفظ ثروت، فی‌نفسه جایز است. با این حال، وجوب آن بستگی به نیاز جامعه دارد. برای مثال، اگر شهری فاقد پزشک متخصص باشد، هجرت یک پزشک به آن شهر برای خدمت به مردم، از باب مقدمه واجب، واجب می‌شود و نفس کشیدن او در آن شهر، هم پاداش جهاد دارد و هم اجر هجرت.

آسیب‌شناسی هجرت معکوس مؤمنین

یکی از آسیب‌های جدی در جوامع امروز، پدیده هجرت معکوس است؛ یعنی زمانی که مؤمنان به جای ماندن و اصلاح یک محیط فاسد، سنگر را خالی کرده و آن را به طور کامل به دست مفسدان می‌سپارند. این عقب‌نشینی و واگذاری فضاهای عمومی، مانند مراکز تفریحی یا محله‌ها، به بهانه پرهیز از گناه، در حقیقت همان منطق «ظلم‌پذیری» است که در بخش اول بررسی شد. این افراد با شانه خالی کردن از مسئولیت اجتماعی، عملاً زمینه را برای گسترش فساد فراهم می‌کنند.

وعده الهی؛ جبران خسارت‌های مادی

بسیاری از مؤمنان به دلیل ترس از ضرر اقتصادی، از هجرت برای حفظ دین خودداری می‌کنند. این در حالی است که خداوند وعده دفاع و جبران داده است: **﴿إِنَّ اللَّهَ يُكَفِّرُ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا﴾**^۱. نمونه بارز تحقق این وعده، محله «خیابان ایران» در تهران است. مؤمنانی که برای حفظ فضای دینی خود به این منطقه کوچ کردند، شاید در ابتدا متحمل ضرر مالی شدند، اما همانطور که ساکنان آن تأیید می‌کنند، با گذشت زمان و شکل‌گیری یک جریان سالم، خداوند چنان رونق اقتصادی و معنوی به آنجا بخشید که امروز به یکی از محله‌های گران‌قیمت و نورانی تهران تبدیل شده است. این نشان می‌دهد که اگر هجرت برای خدا باشد، او خود جبران‌کننده خسارت‌ها خواهد بود. این اصل جبران الهی و برکت، در هیچ هجرتی به اندازه هجرت تاریخ‌ساز حضرت فاطمه معصومه علیها السلام به ایران، تجلی نیافته است.

هجرت حضرت فاطمه معصومه علیها السلام: تجلی اعظم و نقطه عطف تاریخ ایران

هجرت حضرت فاطمه معصومه علیها السلام از مدینه به سوی خراسان، یکی از برجسته‌ترین و تأثیرگذارترین هجرت‌ها در تاریخ تشیع است که جغرافیای معنوی و فرهنگی ایران را برای همیشه دگرگون ساخت.

تحلیل ماهیت و جایگاه هجرت حضرت

سفر ایشان، مصداق کامل «هِجْرَةٌ إِلَى اللَّهِ» بود. این حرکت که در راستای پیوستن به امام زمان خویش، حضرت رضا علیه السلام، صورت گرفت، تجلی

۱. سوره مبارکه حج آیه ۳۸.

ولایت مداری بود. به همین دلیل، جایگاه رفیع شهادت برای ایشان قطعی و مسلم است. آیه شریفه قرآن، اجر چنین مهاجری را بر عهده خداوند قرار داده و این امر، هرگونه بحث تاریخی درباره علت وفات ایشان (بیماری یا مسمومیت) را در مرتبه دوم اهمیت قرار می‌دهد. پاداش شهادت ایشان به حکم قرآن ثابت است: **(وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكُهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ)**^۱ و هر کس به عنوان مهاجر به سوی خدا و پیامبر او، از خانه خود بیرون رود، سپس مرگش فرا رسد، پاداش او قطعاً بر خداست

بررسی ابعاد راهبردی هجرت

سفر آن حضرت سرشار از نکات راهبردی و معنادار بود که نشان از یک حرکت آگاهانه و هدفمند دارد:

• **زمان بندی قیام‌گونه:** ایشان سفر خود را در ماه محرم آغاز کردند؛ ماهی که یادآور قیام حسینی و فصل بیداری امت اسلامی است. این انتخاب، به هجرت ایشان بعدی قیام‌گونه بخشید.

• **رسالت حدیثی در مسیر:** حضرت معصومه علیها السلام به عنوان «محدثه آل الله»، در منازل مختلف این سفر به تبیین جایگاه امامت و ولایت پرداختند. ایشان احادیث مهمی همچون حدیث غدیر، حدیث منزلت و روایت مشهور «سلسلة الذهب» که از طریق بانوانی با نام فاطمه به حضرت زهرا علیها السلام می‌رسد را نقل کردند.

• **بشارت شهادت در راه محبت:** یکی از ژرف‌ترین روایاتی که ایشان در مسیر هجرت خود نقل کردند، این حدیث گران بهاست که سرنوشت محبان

۱. سوره نساء آیه ۱۰۰.

اهل بیت را تضمین می‌کند: «كَلِمَةُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ حِصْنِي فَمَنْ دَخَلَ حِصْنِي أَمِنَ مِنْ عَذَابِي ثُمَّ قَالَ: بِشُرُوطِهَا وَأَنَا مِنْ شُرُوطِهَا»^۱

آثار و برکات تمدنی هجرت

ورود حضرت معصومه علیها السلام به قم، این شهر را به «بیت النور» و کانون تشیع در ایران تبدیل کرد. این هجرت، راه را برای مهاجرت‌های بعدی امامزادگان، همچون حضرت شاهچراغ علیه السلام به شیراز، هموار ساخت و یک «مثلث حرمین» مبارک را در ایران شکل داد که منشأ خیرات و برکات بی‌شماری شده است. علاوه بر این، هجرت ایشان زمینه‌ساز تحقق روایاتی شد که قم را پایگاه یاران آخرالزمانی حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و محل قیام «مردی از اهل قم» معرفی کرده‌اند؛ برکاتی که با نزدیک شدن به عصر ظهور، ابعاد آن بیش از پیش آشکار خواهد شد.

هجرت، شاخص پویایی ایمان

هجرت فی سبیل الله یک رخداد محدود به صدر اسلام نیست، بلکه یک اصل پویا و همیشگی در زندگی مؤمن است. از جابجایی میان دو محله برای حفظ دین فرزندان تا مهاجرت‌های بزرگ برای احیای امر الهی، همگی مصادیقی از این اصل قرآنی هستند. ارزش هر حرکتی در گرو هدف نهایی آن است و هجرتی که برای حفظ و اعتلای ایمان صورت گیرد، والاترین حرکت‌هاست و وعده نصرت و جبران الهی را به همراه خواهد داشت.

۱. عیون أخبار الرضا، ج ۲، ص ۱۳۵.

فهرست مطالب

۲	مقدمه: جایگاه هجرت در کنار ایمان و جهاد.....
۲	مبانی قرآنی هجرت: پاداش مهاجران و عتاب قاعدان
۲	پاداش های الهی برای مهاجران
۴	بررسی عتاب شدید قرآن نسبت به ترک کنندگان هجرت
۵	هجرت در سیره انبیا و اولیای الهی: سرچشمه تحولات بنیادین.....
۶	فقه هجرت: اقسام، احکام و آسیب شناسی
۸	وعده الهی؛ جبران خسارت های مادی
۸	هجرت حضرت فاطمه معصومه (علیها السلام): تجلی اعظم و نقطه عطف تاریخ ایران.....
۱۰	آثار و برکات تمدنی هجرت.....
۱۰	هجرت، شاخص پویایی ایمان